

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ
БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

**Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Д.10.14. 501 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК.....

Мамутов Мансур Тайлович

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ АТООЧТУК ПЛЕОНАЗМДАРДЫН
СЕМАНТИКА-СТИЛИСТИКАЛЫК МАҢЫЗЫ**

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек - 2015

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин Башталгыч билим берүүнүн тилдеринин, адабиятынын теориясы жана методикасы кафедрасында аткарылды.

**Илимий жетекчи: Филология илимдеринин доктору, профессор
Ибрагимов Сүйүнбек Ибрагимович**

**Расмий оппоненттер: Филология илимдеринин доктору
Дунканаев Абдыкалык Токтогулович**

**Филология илимдеринин кандидаты, доцент
Ажыбаева Замира**

Жетектөөчү мекеме: _____

Диссертациялык иш 2016-жылдын _____ январында Саат _____ К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.14.501 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720040, Бишкек ш., Тынчтык проспектиси, 27.

Диссертациялык иш менен К.Карасаев атындагы БГУнун илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: 720040, Бишкек ш., Тынчтык проспектиси, 27.

Автореферат 2015-жылдын _____ декабрында жөнөтүлдү

Диссертациялык кеңештин окумуштуу

катчысы, филология илимдеринин

кандидаты, доцент

Жайлообаев Б.А.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Тилдин ички эволюциясына назар салганыбызда, бири-бирине карама каршы эки тенденция бар экендиги байкалат. Биринчиси – убакытты жана аракетти үнөмдөөгө умтулуу. Бул багытты окумуштуулар компрессия дешет. Аз убакытта көп маалымат берүүнү көздөө – бардык тилдерге мүнөздүү мыйзам. Тил каражаттарын түшүрүп айтуу, маалыматты “ныктап” берүү, аз сөз менен чоң маалыматты камтып чыгаруу, аббревиацияга кайрылуу, эллипсистик сүйлөмдөрдү колдонуу сыяктуу жагдайлар сүйлөөчү менен тыңдоочунун убактысын, физикалык дараметин аз сарптоого негиз түзөт.

Ал эми экинчи тенденция – ойду кенен, даана жана экспрессивдүү берүүгө умтулуу – компрессияга кайчы келет. Плеоназм мына ушул мыйзамдын ишке ашырылышынан пайда болот.

Кыргыз тилиндеги плеоназмдардын табияты жана белгилери, тил системасында алган орду, функционалдык-семантикалык маани-маңызы, колдонулуу чөйрөсү, ыкмалары ушул кезге чейин толук түрдө ачык-айкын ажыратыла элек. Плеоназм кубулушунун пайда болуу булактары жана багыттары бүгүнкү күндө теориялык мүнөздөмөгө муктаж. Плеоназмдарга тиешелүү каражаттарды тилдин алкактарына карай бөлүштүрүүнүн критерийлери, бул тил бирдигинин лингвостилистикалык кызматы дале болсо кенен аныкталбай, кеңири сыпатталбай келүүдө.

Жогоруда белгиленген жагдайлар диссертациялык **изилдөөнүн актуалдуулугун** тастыктап турат.

Диссертациянын темасынын негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Бул диссертациялык изилдөөнүн темасы жеке демилге менен тандалган.

Изилдөөнүн максаты болуп тилдеги зат атооч жана сын атооч сөз түркүмдөрүнүн базасында арбынчылыкты алып жүрүүчү лексикалык плеоназмдардын семантика-стилистикалык маани-маңызын аныктоо саналат.

Бул максатты жүзөгө ашыруу үчүн изилдөө ишибизде төмөндөгүдөй орчундуу маселелерди аныктоо **милдеттери** коюлду:

- 1) проблемага тиешелүү лингвистикалык адабияттар менен таанышып, атоочтук плеоназмдарды каттап, иреттеп жана тактап чыгуу;
- 2) плеоназмга байланыштуу кабыл алынган аныктамаларды анализдөө жана атоочтук плеоназмдардын чегин, чен-өлчөмүн (белгилерин) жалпы көлөмүн, түрлөрүн белгилөө;
- 3) плеоназм түшүнүгүнө жалпы аныктама берүү;
- 4) плеоназмдарга чектеш жана жандаш кубулуштарды (тавтология, периссология ж.б.) ажыратып, алардын бөтөнчөлүктөрүн аныктоо;
- 5) плеоназмды уюштуруучу тилдик каражаттарды иликтөө;
- 6) плеоназмдарды лексика-семантикалык, грамматикалык жана стилистикалык алкакта сыпаттап, алардын статусун жана тилдеги ролун аныктоо;
- 7) атоочтук плеоназмдарды структуралык жактан классификациялоо;
- 8) атоочтук плеоназмдарды лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүү;
- 9) плеоназмдарды изилдөөнүн практикалык маанисин айкындап чыгуу.

Диссертациялык иштин натыйжаларынын илимий жаңылыгы. Кыргыз тилиндеги атоочтук плеоназмдардын биринчи жолу изилдөөнүн объектисине

айланышы, Атоочтук плеоназмдардын структуралык түрлөрүнүн, лексика-семантикалык топторунун ажыратылып берилиши плеоназмдардан да жеке сөздөр сыяктуу синонимдик жана антонимдик катыштар кезигери алгач ирет фактылык материалдардын негизинде көрсөтүлүшү, плеонастикалык түгөйлөрдүн айкалышы айрым учурларда таандык жана башкаруу байланыштарында ишке ашары, сын атоочтун базасында түптөлгөн лексикалык плеоназмдар кээде структуралык жактан ээ менен атоочтук баяндоочтон уюшулган жалаң сүйлөм тибинде келүүсү мүмкүн экендигинин далилдүү мисалдар аркылуу ачыкталышы, лексикалык плеоназмдарды антропонимдерден, топонимдерден да табууга боло тургандыгынын аргументтүү белгилениши, плеоназмдарга тиешелүү жарык көргөн лингвостилистикалык жана семасиологиялык эмгектердин эч биринде каралбаган плеонастикалык варианттардын жыйналып сыпатталышы изилдөө ишинин илимий **жаңылыгын** айгинелеп турат.

Иштин практикалык мааниси: Диссертациянын материалдары окуу процессинде семасиологияны, көркөм чыгарманын тилин, стилистиканы, тексти редакциялоону жана кеп маданиятын үйрөнүүдө колдонулат.

Коргоого коюлуучу жоболор:

1. Плеоназм тилдеги арбынчылыкты, ашыкчалыкты жаратуучу көптөгөн кубулуштардан (тавтология, дублет, гендиадис, периссология ж.б.) даана айырмаланат.

2. Лексикалык плеоназмдар “аныктооч+аныкталгыч” катышында уюшулат. Бул биримдик – плеоназмдардын негизги көрсөткүчү. Лексикалык плеоназм тутумундагы сыңарлардын айкалышы, негизинен ыкташуу, кээде таандык жана башкаруу байланыштары аркылуу берилет.

3. Лексикалык плеоназмдар ээ менен атоочтук баяндоочтон уюшулган жалаң сүйлөм тибинде да кезигет, аларды антропонимдерден, топонимдерден табууга болот.

4. Атоочтук плеоназмдар фонетикалык, лексикалык, грамматикалык, толук жана толук эмес варианттарга ээ. Жеке сөздөр сыяктуу эле лексикалык плеоназмдардан синонимдик жана антонимдик катыштарды жолуктурууга болот.

5. Кыргызча плеоназмдарды жаратуучу каражаттар теги боюнча кыргыз (түрк) сөздөрүнүн, кыргыз+бөтөн тил (орус, араб, иран, монгол, кытай) сөздөрүнүн жалганышууларынан пайда болот.

6. Лексикалык плеоназмдарды тематикалык, функциялык жана этимологиялык алкактарда бөлүштүрүүгө болот.

Изилдөөчүнүн жекече салымы. Иштин темасын тандоо, фактылык материалдарды топтоо, системалаштыруу, жыйналган материалдарды чечмелөө жана сыпаттоо диссертант тарабынан жекече жүргүзүлдү. Диссертацияда баяндалган жана коюлган жоболор, плеоназмдарды классификациялоонун натыйжасында чыгарылган натыйжалар, корутундулар изилдөөчүнүн жекече салымы болуп саналат.

Иштин апробациясы. Диссертациялык изилдөөнүн материалдары 1994-жылдан бери ар кандай учурларда өткөрүлгөн, илимий-практикалык конференцияларда баяндама түрүндө талкууланган.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын илимий басылмаларда чагылдырылышы. Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясы тарабынан сунушталган басылмаларда иштин мазмунуна байланыштуу 14 илимий макала жарык көргөн.

Диссертациялык иштин түзүлүшү. Теманын логикасы жана иштин максаты анын түзүлүшүн аныктады. Диссертация киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат.

ИШТИН КЫСКАЧА МАЗМУНУ

“Киришүү” бөлүмүндө диссертациянын темасынын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаттары жана негизги милдеттери, илимий жаңылыгы, теориялык жана практикалык маанилери, коргоого коюлуучу жоболору, методологиялык негиздери, апробациясы тууралуу маалыматтар берилет.

“Плеоназмдардын лингвистикалык мүнөздөмөсү” деп аталган биринчи глава төрт параграфтан турат.

1.1. Тилдик арбынчылык мыйзамы жана анын теориялык маселелери.

Бул параграф тил каражаттарын үнөмдөө мыйзамынын антиподу катары анын каршысында турган арбынчылык, ашыкчылык кубулуштарынын теориялык маселелерине арналды.

Тилдин өсүү эволюциясынын ички механизмдерин толук аңдап билбей туруп, андагы өнүгүүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн жеткиликтүү түшүнүүгө мүмкүн эмес. Анткени ар бир тилде өзүнүн ички мүмкүнчүлүгүнө жана тенденциясына таянган өз алдынча өнүгүү процесси бар. «Тилдин өсүп-өнүгүүсүнүн негизги өбөлгөсү байланыш-катышта ой-пикирди туюндурууда бардык жаңы-жаңы формаларды таба алууга жарамдуулугу, ийкемдүүлүгү болуп саналат [Кодухов В.И., 1974, 200-б.].

“Тилдик эволюция адамга таандык болгон пикир алмашуу муктаждыгы менен анын акыл жана аракетин минимумга чейин азайтууга болгон умтулуусунун ортосундагы туруктуу карама-каршылык менен аныкталат» [Мартине А., 1960. 126-б.]

Тил каражаттарын үнөмдөө маселеси дүйнөнүн бардык тилдеринде тилдин ар бир алкагында кезигүүчү бир кыйла күчтүү ички тенденция катары азыркы учурда көптөгөн тил таануучулардын талыкпай изилдөөлөрүнүн объектиси болуп эсептелет. [Будагов Р.А., 1972. № 1. 35-б.]. Үнөмдөө тенденциясы өз антиподу болгон ашыкчылык, үнөмдөбөөчүлүк көрүнүшү болгондугунан улам гана пайда болгон. Бул эки кубулуш бири-бирин толуктап, бири-бирин талап кылып турары белгилүү.

Тилдин ой-пикирди толук, даана, айкын жеткиликтүү берүүгө умтулуусу үнөмдүү эмес өзгөрүүлөрдүн негизинде ишке ашат. Б.А.Серебренников тилде арбынчылыктын жашап турушун мындайча мүнөздөйт: «Бул тенденция таң каларлык жана адаттан тыш деле эмес. Ал пикир алмашуу функция кызматында жаралат. Кайсы гана тилде болбосун, сүйлөөчү ой-пикирин экинчи тарапка толук жеткире түшүндүрүп берүүгө умтулат [Серебренников Б.А., 1963. 82-б.]

Тил ар дайым максималдуу аныктыкка ык койгондуктан, демек, анда арбынчылыктын, көп сөздүүлүктүн орун алышы табигый зарылдык болуп

эсептелет. О.С.Ахманованын пикири боюнча да, арбынчылык, сөздөрдү ашыкча колдонуу «кабар- маалыматтын ишенимдүүлүгүн күчөтүү» үчүн зарыл [Ахманова О.С. 1954. 167-б.]. Тилдеги ашыкчылык эмоционалдуулукту, спонтандыкты шарттап турары жөнүндө да божомолдор бар [Глаголев Н.В., – М. 1967. 10-б.].

Көп сөздүүлүк тил үчүн маанилүү экендигин, алар кабар жеткирүүнү кечендетип, тил элементтерин көбөйтүп турганы менен, түшүнүктүн дагы да анык болушуна өбөлгө түзөрүн И.А.Гальперин өзгөчө белгилеген [Гальперин И.Р. 1974., 84-б.].

Анткени менен тилдеги ашыкчылыктын көптөгөн жеке аспектилерин колго алынбай келүүдө. Алардын бирине арбынчылыкты алып жүрүүчү лексикалык каражаттарды кошууга болот. Ошондуктан бул изилдөө плеоназмдардын ашыкчылыкты туюндуруучу каражаттар системасында алган ордун аныктоодогу “боштуктарды” азыркы кыргыз тилинин материалында лексикалык денгээлде толуктоо максатын көздөйт.

1.2. Плеоназм кубулушунун жалпы тил илиминде каралышы. Плеоназмдар – жалпы тил илиминде толук изилденип бүтө элек актуалдуу проблемалардын бири. Бул маселеге түркологияда алгачкылардан болуп Г.Ф.Благова кайрылып, түрк тилдериндеги аффиксалдык плеоназмдарды салыштырма-тарыхый жана ареалдык-лингвистикалык жактан талдоого алган [Благова Г.Ф. 1968.]

Айрым түркологдор: Н.К.Дмитриев [1948], А.К.Боровков [1959], А.Н.Кононов [1971], Э.В.Севортян [1962], А.М.Шербак [1977], Н.А.Баскаков [1952], А.Г.Гулямов [1974], М.И.Адилев [1968], С.К.Кенесбаев [1977], А.Болганбаев [1965], К.А.Аханов [1978], А.Нажимов [1971], Т.Конырев [1966], К.А.Назаров [1962], А.Н.Назаров [1987], Б.Уринбаев [1973], К.Шарипова [1972], Т.Аширбаев [2001], тил илиминин бул же тигил бөлүмүн изилдөөгө алган эмгектеринде плеонастикалык айкаш туурасында учкай болсо да сөз кылып кетишкен.

Өзбек тил илиминде плеоназм тууралуу маалыматты бир кыйла кеңири планда Н.Махкамовдун [1981] жана Р.Кунгуровдун эмгектеринен [1980] жолуктурууга болот.

А.Болганбаев казак тилиндеги зат атоочтук синонимдерге багышталган эмгегинде маанилеш кош сөздөр менен плеоназмдарды ажыратып карап, «плеоназмдардын тилдеги ролун, жасалыш ыктарын үйрөнүүнүн теориялык жана практикалык мааниси чоң экендигин, бул тема өз алдынча изилдөөнү талап кыларын» белгилеп кеткен. [1965. 43-б.] Славян тилдеринде да плеоназмдар кептеги артыкбаштыкты пайда кылуучу кызматсыз кыстырынды жана мите сөздөрдү изилдөөдө кошо каралып өткөн [Никитина О.А., 1968. 154-157-бб.].

Плеоназм кубулушуна байланыштуу маселелер аздыр-көптүр герман тилдеринде да Бушуй А.М. [1969. 30-53-бб.], Зайбек А. [1960. 183-б.] сыяктуу окумуштуулардын көңүлүн бурат.

А.М.Бушуйдун белгилөөсүндө, байыркы мезгилдеги окумуштуулар Квинтилиан, Донат жана Диомед плеоназмды кепке артыкбаш сөздөрдүн ашыкча жүктөлгөндүгү, стилистикалык жетишпестик, кемчилик катары карашат. Тескерисинче, Дионисий, Каликарнаский бул фигураны кептин сөздөр менен баюусу катары, бир көз карашта артыкбаш, бирок, чындыгында, кептин дааналыгын, тактыгын, ыргактуулугун, ишендирмелүүлүгүн күчөтүүчү, кепте

кыскача иш жүзүнө ашпай турган кубулуш катары белгилешет [Бушуй А.М. 1969. 39-б.].

А.М.Бушуй плеоназмды кең мааниде түшүнөт [1969. 307-б.], ал эми Ф.Д.Перевозчикова «плеоназм» терминин колдонбостон, жалпысынан *тавтологиялык айкалыш (тавтологические сочетания)* деп атоо менен, анын тилдик факт катары да, кептик каталык катары да келишин белгилейт [1966. 66-78-бб.].

Тавтологияны «өзүн актабаган кептик артыкбаштык» катарында кабылдаган О.С.Ахманова плеоназм «тилдик бирдиктердин туруктуу касиети» болгондугу менен тавтологиядан айырмаланып турары жөнүндө айтат [1966. 325-б.]. Ал эми Т.Конырев [1966.8-б.], тескерисинче, плеоназмды кептик кубулуштардын бири катарында эсептейт. Биз мында О.С.Ахманованын пикирин кубаттап, тавтологияга кептеги артыкбаштыкты кошобуз.

Орус тил илиминде плеоназмды А.Н.Бурухин атайын максатта изилдөөгө алган. Ал плеоназмдын жеке лексикондо функцияланышынын өзгөчөлүктөрү жөнүндө кандидаттык диссертациясын коргогон [Бурухин А.Н., 2013]. Анда адам баласынын кебиндеги плеоназмдын функцияланышынын себептери жана өзгөчөлүктөрү ачылып берилген.

1.3. Плеоназмдардын кыргыз тил илиминде изилдениши. Кыргыз тил илиминде плеоназм кубулушу жөнүндөгү алгачкы маалыматты окумуштуу Ж.Мукамбаевдин [1983] макаласынан жолуктурабыз. Андан соң бул маселеге филология илимдеринин доктору А.Дунганаев [1988] кайрылып, плеоназмдардын лексика-семантикалык, лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз кылат жана алардын «ар кыл тилдеги ашыкчалык кубулуштардан айырмачылыктарына, семантикалык, грамматикалык маанилерине, сүйлөмдөгү синтаксистик милдетине, курулуш структурасына жана башка ар кандай белгилерине кеңири изилдөө иштерин жүргүзүү келечектин иши» экендигин белгилеп өтөт.

Плеоназмга тиешелүү кыргыз тилинде жарыяланган эмгектердин арасынан профессор Б.Усубалиев менен Э.Муратованын “Кыргыз тилиндеги плеоназмдар (артыкбаш сөздөр)” аттуу макаласы [2002, 21-27-бб.] туурасында өзгөчө сөз кыла кетүү орундуу. Бул макалада кыргыз тилиндеги плеоназмдардын табият-маңызы терең жана ынанымдуу талдоого алынып, омоктуу пикирлер айтылган. Авторлор алгачкылардан болуп кыргыз тилиндеги плеонастикалык айкаштардын пайда болуу себептерин конкреттүү фактылардын негизинде ачып беришкен.

А.Ормонбекова «Тилдик кубулуштарды лингвопоэтикалык аспектиде изилдөө» аттуу докторлук диссертациясынын негизинде жарык көргөн монографиясынын бир главасында плеоназмдарды да атайын изилдөөгө алып, бул кубулуштун жаралуу себеп-өбөлгөлөрүн, поэтика-эстетикалык табият касиетин териштирген [2010].

1.4. Плеоназмдардын ашыкчылыкты туюндуруучу тил бирдиктерине болгон катышы. Плеоназмдардын семантика-стилистикалык маңызы аларга жакын тилдик кубулуштардын арасында алган ордун, башка тил бирдиктерине карым-катышын салыштырып көргөндө даана ачылат. Алардын бири – тавтология. Тавтология ар убак кепке (узуска) тиешелүү. Ал тилдик системага жана нормага кирбейт, милдеттүү эмес. Сүйлөөчүнүн тилдик сабаттуулугундагы кемчиликтерди күбөлөндүрүп турат.

Плеоназмдык тизмекте артыкбаш туюлган форма (аффикс, сөз, синтаксистик татаал конструкция ж.б.) кандайдыр бир стилдик жүк аркалап турат. Ал эми тавтология кайра - кайра кайталанышы менен кепти булгап, тажатмалуулукту жаратат. Текстте орунсуз кайталоону пайда кылып, кеп жаратуучунун сүйлөө маданиятынын чабалдыгын айгинелейт.

Тил системасындагы ашыкчылык диттология, периссология, баттология, редупликация, сыяктуу кубулуштарда да байкалат.

Диттология көрүнүшүндө муун же тыбыштык комплекс кабатталып айтылат: *чы-чыр-канак, мый-мый, бой-бой, чой-чойло* ж.б.

Периссологияны бир эле сөздүн толук же жарым-жартылай кайталанып айтылышынан (*тура тур, элек эле, мына мындай* ж.б.) кезиктиребиз.

«Баттология» термини катуу чочуп, өксүп сүйлөгөндө же кекечтенгенде, тыбыш же тыбыштык айкалыш, муун же сөздүн өзү кайра кайра кайталанып айтылышын билдирет: *кыкы - кы-зыл, ча.. ча... чакыр* ж.б.

Редупликацияга кандайдыр бир муун, сөз, же башка бир элементтин кайталануусу (*жапжалгыз – жапа; сопсонун – сопосонун; күпкүндүз – күпөкүндүз; аппак – апатпак* ж.б.) кирет.

Плеоназмдарга эң жакын көрүнүштөрдүн бири болуп маанилеш кош сөздөр эсептелет. Алар плеоназмдарга абдан окшош келет. Ошондуктан А.Ормонбекова мындай кош сөздөрдү «*кош сөз тибиндеги плеоназмдар*» деп атайт [2010. 216-б.]. Алардын айырмачылыктарын жана окшоштуктарын так ажырата билүү плеоназмдардын семантика-стилистикалык табиятын жетик өздөштүрө билүүгө өбөлгө түзөт.

1. Маанилеш кош сөздөрдүн түгөйлөрү синтаксистик жактан тең укукта келип, компоненттери лексикалык бир бүтүндүктү түзөт: *чыр-чатак, күч-кубат, сак-саламат* ж.б. Плеоназмдын түгөйлөрү атрибутивдик-аныктоочтук катышта келип, бирине экинчиси багыныңкы абалда болот: *кең далылуу, ысык аптап, узун бойлуу* ж.б.

2. Кош сөздөрдүн компоненттеринин айкалышы лексикалык бир бүтүндүктө туруктуу келет да, түгөйлөрүнүн ортосуна дефис коюлуп жазылат: *идиш-аяк, акыл-эс, кыймыл-аракет* ж.б. Плеоназмды уюштуруучу компоненттердин орду стилдик максатка ылайык өзгөрүүгө учурай берет.

3. Кош сөздөр сүйлөм тизмегинде бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарсан, плеонастикалык айкашуудагы түгөйлөр эки башка сүйлөм мүчөсү болуп келе берет. Мисалы: *.Баш прокуратуранын чеңгээлинен кутулган Исхак Пирматовдун дайын-дареги белгисиз* («ЖА.» 05.03.2). *Өзүнө жаккан оюндан жаш бала кантип баш тартсын.* (А.Ст.)

Мисалдардын биринчисинде кош сөздүн түгөйлөрү (*дайын-дарек*) биргеликте бир сүйлөм мүчөсү (ээ) катары келсе, экинчи сүйлөмдө плеоназмды уюштурган компоненттер (*жаш бала*) ар башка (аныктооч, ээ) функцияда. Плеоназмдардан антропонимдерди табууга болот (Уулбала, Жоомарт, Акшоола, Гулдесте ж.б.), ал эми кош сөздөрдө кезикпейт.

Кош сөздүн да, плеоназмдын да компоненттеринин тыбыштык түзүлүшү белгилүү даражада өз ара жакындашат. Экөөнүн тең түгөйлөрү ассонанс, аллитерация сыяктуу фонетикалык кубулуштардын таасиринде дабыш

уккулуктуулугун жарата алат: *соода-сатык, кайгы-капа, ачык-айкын* ж.б. (кош сөз); *жалган жалаа, бекер белек, айгыр ат, элдик эпос, санат сөз, башка бирөө, кыткылыктап күлүү* ж.б. (плеоназм). Булар маанилеш кош сөз менен плеоназмдын окшоштуктарын түзөт.

Плеоназмдарга жакын турган тил бирдиктерине кайталоону да кошууга болот. Компоненттеринин бир түшүнүккө багытталышы, бир маанини туюндурушу, мурунку түгөй кийинки түгөйдүн маанисин күчөтүп келиши плеоназм менен кайталоонун окшоштугун түзөт.

Мисалы: *Бирок Арсен Саманчин артына кылчайбады* (Ч.А.). *Шолоктоп ыйлаган Арууке кыйладан кийин басылды* (А.Ст). *Тилеген тилегиме жеттим десем, жашоо токтогондой болуп калбайбы* («Ж.», №12, 2013). *Терезеден үйлөгөн суукка Султанмураттын оң капталы муздагандан муздап баратты* (Ч.А.)

Жогорудагы сүйлөмдөрдө плеоназмдардын (*артына кылчайбады, шолоктоп ыйлаган*) жана кайталоонун (*тилеген тилегиме, муздагандан муздап*) түгөйлөрүнүн маанилери бир түшүнүккө багытталды да, алгачкы компонент кийинкисинин маанисине күчөтүү кийирди.

Составдык элементтеринин тыбыштык турпатынын ар башка болушу, компоненттери, негизинен, синонимдеш же мааниси жакын сөздөрдөн түзүлүшү боюнча плеоназмдар кайталоодон айырмаланып турат. Анткени кайталоонун уюштурган түгөйлөрдүн уңгулары тыбыштык түзүлүшү жагынан бирдей болот жана бири-бирине синонимдик катышты түзө албайт.

Мисалы: *Эмнесин айтасың, ажайып укмуштун баары Цейлондо* (Ч.А.). *Эми бул жерде өзүңдү бейкүнөө периште көрсөтүп, баштан бери көбүк чачканың актыгыңа кепил боло албайт* (Ч.А.). *Чекиш чал эмне демек? Ойлогон ой көп - кол кыска* (Ч.А.). *Жашоо күнүн көрмөк белек кылымга / Шаттык куруп, колдон келсе, ыр ырда* («Ой отгору»). *Шараптан куй, ыр ырдайлы / Бий бийлейли шараптап.* (Э.И.) *Көзү сокурга жолуксаң жолук, көкүрөгү сокурга жолукпа* (макал).

Берилген мисалдарда плеоназмдык түгөйлөр (*ажайып укмуш, бейкүнөө периште*) тыбыштык турпаты эки башка болгон жана бири-бирине синонимдеш сөздөрдөн уюшулса, кайталоону түптөп турган компоненттер (*ойлогон ой, ыр ырда, бий бийлейли, ыр ырдайлы, жолуксаң жолук*) алардан айырмаланып, уңгулардын тыбыштык түзүлүшү бирдей, ошондой эле өз ара синонимдик катышта келе албаган сөздөрдөн түзүлдү.

Экинчи бап “Плеоназмдардын түрлөрү, уюштуруучу каражаттары, берилиш жолдору жана пайда болуу булактары” деп аталып, мазмуну 5 параграфта чагылдырылды.

2.1. Плеоназмдардын лексика-семантикалык маңызы. Плеоназмдардан өз алдынча сөздөр сыяктуу эле синонимдик жана антонимдик катыштарды учуратууга болот. Ар башка плеоназмдар өз ара маанилеш болсо, **плеонастикалык синонимдерди** түзөт: *курулай доомат – жалган жалаа, кара күүгүм – кечки иңир, сырткы сымбат – тышкы келбет, , аксакал карыя – картаң чал, ызгаар суук – чыкыроон аяз, көктөм жаз–жазгы баар, керемет кооз - ажайып сулуу* ж.б. Мисалы: *Атамды жалган жалаа менен каматкан Карынбай табарсыгы буунуп*

өлдү (М.Абд.) ...*курулай доомат* менен алыскы Сибирге сүргүнгө айдалган. (“БТ”, 04.05.2007).

Плеонастикалык антонимдер карама-каршы маанилерди билдирет: *жогору көтөрүү - ылдый түшүрүү, тарашадай арык - болпойгон семиз, жаш кыз – кары кемпир, каткырып күлүү – шолоктон ыйлоо, аппак таң – караңгы түн, жайкы саратан – кышкы чилде, күн чыгыш – күн батыш, чоң киши – кичинекей наристе, алдыга умтулуу – артка кетенчиктөө, сөзгө чоркок – сөзгө чечен, таң эрте – кеч күүгүм* ж.б. Булардын ортосундагы катыш парадигмалык мүнөздө. Анткени жуптардын ортосундагы байланыштарда жалпылык да, кескин айырмалуулук да бар.

Биринчи мисалда “нерсени жылдыруу багыты” жалпылыкты түзсө, “өйдө жылдыруу – төмөн жылдыруу” айырмасын түзөт. Экинчи мисалда “тулку бойдун көлөмү” жалпылык катары каралып, “тыртайгандык – балпайгандык” катышы контрастын туюндуруп турат. Ошентип, антонимдик плеоназмды уюштуруучу каражаттарды парадигмалык катыштыгы бар сөз айкаштары катары кароого болот.

Плеоназмдар оозеки кепте, көркөм чыгармаларда кеңири колдонулат. Алар кепте айрым өзгөрүүлөргө учурашы мүмкүн. Мындай өзгөрүүлөрдүн натыйжасында плеоназмдардын варианттары пайда болот. **Плеонастикалык варианттар** деп бир эле плеоназмдын кээ бир тыбыштык, же грамматикалык, же айрым сөздөрү боюнча айырмаланган түрлөрүн айтабыз. Варианттар жалпы плеонастикалык маанини буза албайт. Алар плеоназмдардын айтымга кирүү жолдорун аныктайт. Сүйлөөчүнүн тандоо мүмкүнчүлүгүнө жол ачып, аны шарттайт.

Плеонастикалык варианттар бири-биринен кайсы жагынан айырмалангандыгына карай фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык варианттарга бөлүнөт.

1. Фонетикалык варианттар. Мында плеоназмдар тыбыштык түзүлүшү боюнча өз ара айырмаланат: *тула бой – тулку бой, көк майса – көк майсан, жашырын сыр – жашыруун сыр, көөхар таш – каухар таш* ж.б.

Мисалы: *Бул жашыруун сырды баамдаган Казанга карыя аларга унчуга албады.* (Ч.А.). *Жашырын сыры бар мукамдуу, салтанаттуу, өктөм күүлөр* (С.З.).

2. Лексикалык варианттар. Буларда айрым компоненттери башка сөздөр менен алмаштырылып колдонулат. Мындай учурда лексикалык трансформация жөнүндө сөз кылууга болот: *жарык нур – жарык шоола, узун бойлуу – шыңга бойлуу, какыраган чөл–кумдуу чөл–суусуз чөл, аял киши – катын киши, көк муз – көк жылгаяк, элдик фольклор – улуттук фольклор, кууш капчыгай – тар капчыгай, жакын санаалаш – жакшы санаалаш, кеч күүгүм – кечки иңир, күмүш кыроо – боз кыроо, темир кишен – темир чынжыр* ж.б.

3. Грамматикалык варианттар. Бул типтеги плеоназмдын кээ бир компоненттери формалары, сөз жасоочу, форма жасоочу мүчөлөрү боюнча айырмаланат, же орун тартиби өзгөрөт: *ызгаардуу суук – ызгаар суук, аксакалдуу карыя – аксакал карыя, бою узун - узун бойлуу, көнгөн адат – көнүмүш адат–көндүм адат, кыш чилде - кышкы чилде, жай саратан – жайкы саратан, ташкын суу – суу ташкыны,* ж.б.

Айрым варианттар бир лексеманын кошулуусу аркылуу пайда болот: *суусуз чөл – суусуз эрме чөл, кашка суу – көк кашка суу, айдарым жел – айдарым салкын жел, көк шибер – көк жашыл шибер, айың кеп – ушак-айың кеп*, ж.б.

Плеоназмдын табият өзгөчөлүгүн шарттап турган негизги белги катары андагы түгөйлөрдүн семантикалык алакасы, компоненттеринин бирине экинчиси атрибутивдик-аныктоочтук катышта туруп байланышуусу эсептелет. Мында көбүн эсе төрчүл орун тартибиндеги мурунку түгөй кийинкисине синтаксистик жактан багыныңкы абалда болуп, анын маанисин дааналап, тактап, күчөтүп турат. Мисалы: *Көңүлүм көтөрүлүп, айылымдын бүт керемет кооздугун карегиме батырып бараттым* («О», 02.06.2009). *Арсен күңүрт күүгүмдө кире беришти көздөй жөнөдү* (Ч.А.). Жогорку мисалдарда *керемет кооздук, күңүрт күүгүм* деген плеоназмдардын биринчи компоненттери плеоназмды түптөөгө өбөлгө түзгөн кийинки компоненттерге кошумча тактык киргизүү максатында колдонулду да, алар менен багыныңкы абалда байланышып, аныктоочтук -атрибутивдик катышта келди.

Плеоназмдардын семантикалык мааниси ар кыл жолдор, грамматикалык түрдүү формалар менен берилет. Мисалы: *Аскалуу зоого мен үн кошподум, аскалуу зоо мага үн кошту* (К.Ж.). *Алоолонуп күйгөн от көрсөм / Алоолонуп кетет жүрөгүм.* (Ж.М.)

Бул сүйлөмдөрдө *аскалуу зоо, алоолонуп күйгөн от* плеоназмдык тизмектери, биринчиден, сөз структурасынын кеңейишин шарттап турат, экинчиден, ар кандай мүчөлөрдү (*аска + луу, алоо+лон+уп, күй+гөн*) кабыл алды, үчүнчүдөн ар кандай грамматикалык (*аскалуу - сындык, алоолонуп, күйгөн– кыймыл аракеттик, от – заттык*) маанилерге ээ.

2.2. Плеоназмдардагы ашыкчылыкты туюндуруучу каражаттар. Плеоназмдардын структуралык курулушу ар кыл. Составындагы “артыкбаш” элементтин тилдик деңгээлдерге болгон катышына карай плеоназмдарды шарттуу түрдө аффиксалдык, лексика-аффиксалдык жана лексикалык плеоназмдарга ажыратууга болот.

Аффиксалдык плеоназмдардын курулуш материалы катарында сөз мүчөлөрү колдонулат. Мындай түзүлүштөгү плеоназмдар айрым синоним аффикстердин бир сөз ичинде кабатталып келишинен жасалат. Мисалы: *Койчуман карыя тигинтип чапкан бойдон кетип калды.* (А.У.). *Кызык кемпир биздин ашпозчу. Ач көз. Аттарга сугу түшүп тамшана берет* (Ч.А.). Бул сүйлөмдөрдө белгиленген сөздөрдүн биринчисинде артыкбаштай туюлган –*ман* мүчөсү, экинчи сөздөгү –*чу* мүчөсү өздөрүнүн алдындагы мүчөлөрдүн маанилерин толуктап келүү менен, түшүнүктүн так, таамай туюндурулушуна өбөлгө түздү.

Лексика-грамматикалык плеоназмдарда өзөк-негиз туюндуруп турган түшүнүк ошол өзөк-негизге уланып келген мүчө аркылуу дааналанат, такталат: *касап – касапчы, наабай – наабайчы, кароол – кароолчу, мерген – мергенчи* ж.б.

Субъектилик бааны туюндуруучу же субъективдүү баалоочу мүчөлөрдүн сөз ичинде кабаттала келиши грамматикалык плеоназмдын бир көрүнүшү болуп саналат.

Мисалы: *Анакебай, алгым келет себинди,
Мен да пенде, кантип укпайм кебинди?* (Ү.И.).

Байкалып тургандай, мында –*ке*, –*бай* морфемаларынын уңгуга кошоктоло жалганышы аркылуу эмоционалдык-нарктагыч маани күчөтүлүп берилген. Мындагы плеоназм – экспрессивдүүлүктү жаратуучу баалуу каражат. Ал энеге болгон аздектүү аяр сезимди билгизүүгө катышып турат. Бирок муну менен катар поэтикалык тексттин талабы да бар. Ал – ырдын ритмомелодиясы.

Бул мүчөлөрдү жарыш колдонуу аркылуу сезимди градациялык ыкмада туюндурууга болот:

Энеке,

Энекебай,

Өзүңдү түшүнсөм да,

Сөзүңдү түшүнбөймүн... (Ш.Д.) [2000. -81-б.].

Текстте *эне* уңгусу кайталанып, алгач бир аффикс менен, кийин кошоктолгон эки аффикс менен келиши, биринчисине (*энеке*) караганда экинчисинде (*энекебай*) эмоционалдуулук-экспрессивдүүлүк жогорку чекте берилиши формалдык да (1 аффикс – 2 аффикс) семантикалык да (эркелетүү бир аффикс – эркелетүүчү эки аффикс) градация аркылуу ишке ашкан.

Чамалама сан атоочтордон да лексика-грамматикалык плеоназмды жолуктурууга болот. Морфологиялык жана синтаксистик ыкманы биргеликте колдонуу менен чамалоо маанисин туюндуруу лексика-грамматикалык плеоназмдын пайда болушуна жол ачат. Мисалы: *1.Нүзүптүн курч бычактын учундай тик көздөрү... он беш жаштар чамасындагы балага келип токтоду.* (Т.К.). Бул жерде контекст *он беш жаш чамасындагы* түрүн колдонууга да мүмкүнчүлүк берет. Мында –*лар* мүчөсү плеоназм жаратып турат.

2.3. Лексикалык плеоназмдардагы ашыкчылык көрүнүшүнүн берилиш ыктары. 1) Түгөйлөрү атооч сөздөрдөн болгон синонимдеш плеоназмдар: *аргымак ат, кас душман, кур бекер, шам чырак, ажайып укмуш, ак буурул, ак боз, оор салмактуу, көктөм жаз, кен байлык* ж.б.

2) Логикалык жактан мааниси жакын сөздөрдөн уюшулган плеоназмдар: *темир чынжыр, түпкү тамыр, купуя сыр, жеке менчик, картаң чал, жеке амбиция, ээн талаа, жашыл шибер, жарык нур* ж.б.

3) Лексикалык плеоназмдардын тутумунда парафразалар да колдонулат: *алдын ала даярдалган сценарий, катып калган догма, далилдөө талап кылбаган аксиома* ж.б.

4) Лексикалык плеоназмдардагы “артыкбаштык” фразеологизмдерди эквиваленти менен бирге колдонуу аркылуу да берилет. Мисалы: *Жашы өйдөлөгөн сайын, Мао Цзедун кылдан кайкым тапкан ашкере шекчил* боло баштады (“КА”, 28.07.2009).

5) Айрым лексикалык плеоназмдарда компоненттеринин бири кош сөздөрдөн болот: *ушак – айың кеп, улуттук каада-салттар* ж. б.

6) Арбынчылыктын берилиш ыгын күчөтмө сындар катышкан плеоназмдардан да көрөбүз: *жапжаш бала, жапжашыл шибер, капкара ыш, аппак кар, кыпкызыл кан* ж.б.

7) Атоочтук плеоназмдарда арбынчылыктын берилишинде жогоруда аталып өткөн ыкмалар кээде туюнтманын маанисин күчөтүү максатында аралаш пайдаланылышы мүмкүн.

а) идиома, ага маанилеш сөз жана плеоназмдагы негизги компонент: *как эткен карга, кук эткен кузгун жок / ээн / талаа; он гүлүнөн бир гүлү ачыла элек / жаш / кыз; көз байланган / кечки / иңир ж.б.*;

б) парафраза, анын синонимдеш түгөйү жана багындыруучу сөз: *акыл токтото элек / жаш / бала; өмүрүндө бирөөгө өйдө карабаган / жоош / момун*;

в) жарыш колдонулган идиомалар жана алар аркылуу мааниси толукталып турган үчүнчү сөз: *адалдан түгү жок / итке минген / томож ж.б.*

г) салыштырма конструкция маанилеш сөзү жана аныкталуучу компоненти менен: *кырчындай / жаш / бала; көөдөй / караңгы / түн ж.б.* Мында да жогорудагылардай эле плеоназмдын үчилтиги жаралды, тагыраак айтканда, –*дай* формалуу сын атоочтор (*көөдөй, кырчындай*) сапаттык сындардагы, ал эми сапаттык сын атоочтор (*жаш, караңгы*) багындыруучу компонентте (*бала, түн*) камтылган маанини тереңдетип келди. Мисалы: ***Көөдөй караңгы түндө кантип өзү жалгыз келгенин ойлогондо азыр да титиреп кетет*** (Б.У.).

2.4. Лексикалык плеоназмдардын колдонулуш чөйрөсүнө карай бөлүнүшү. Лексикалык плеоназмдар колдонулуш чөйрөсүнө карай жалпы жана колдонулушу чектелген плеоназмдарга бөлүнөт. Колдонулуш чөйрөсү чектелген плеоназмдарга *архаикалык, контексттик плеоназмдар* кирет.

Эскирген плеоназмдар колдонуудан чыгып калган предметтерди жана эскирген кубулуштарды, көрүнүштөрдү туюндурат: *очогор мылтык, аленгир жаа, сыр найза, кандагай шым, күмүш сөлкөбай, зулукур кылыч, кызыл жагоо ж.б.*

Колдонулуш чөйрөсү чектелген плеоназмдардын бир катарын *контексттик плеоназмдар* түзөт. Контексттик плеоназмдарда багыныңкы компонент багындыруучу компоненттин контексттик маанисин берет. Мисалы: *Чорону мен өлтүрдүм, ырайымсыз ачуу тилим менен өлтүрдүм* (Ч.А.). Бул сүйлөмдөгү плеоназмды уюштуруп турган компоненттер (*ырайымсыз ачуу*) контекстен тышкары турганда бири-бирине синоним боло албайт. Мындай плеоназмдарды автордук плеоназм деп атоого болот.

2.5. Лексикалык плеоназмдардын пайда болуу булактары. Лексикалык плеоназмдар ички жана сырткы булактын эсебинен пайда болот.

Түгөйлөрүнүн бири тигил же бул тилге тиешелүү болушуна карай азыркы кыргыз тилиндеги лексикалык плеоназмдарды төмөндөгүдөй топторго бөлүүгө болот:

1. Компоненттери жалпы түрк тилдерине орток болгон сөздөрдөн уюшулган плеоназмдар: *жаш бала, кандуу кызыл ж.б.* 2. Составындагы түгөйлөрү иран элементтеринен түзүлгөн плеоназмдар: *калы килем, патир нан, куптан намаз ж.б.* 3. Биринчи компонентин иран сөздөрү уюштурган плеоназмдар: *зымырык куш, чынар терек, кырмызы кызыл ж.б.* 4. Экинчи компоненти иран сөздөрүнөн турган плеоназмдар: *көк майса, ачуу калемпир ж.б.* 5. Эки түгөйү тең араб сөздөрүнөн уюшулган плеоназмдар: *кыямат кайым, купуя сыр, ж.б.* 6. Алдыңкы компоненти араб сөздөрүнөн болгон плеоназмдар: *аса таяк, аял киши ж.б.* 7. Багындыруучу бөлүгүн араб сөздөрү уюштуруп турган плеоназмдар: *түп нуска, кара муртөз ж.б.* 8. Биринчи компоненти иран, экинчи компоненти араб тилдик тектеги сөздөрдөн түзүлгөн плеоназмдар: *бей күнөө периште, баасы кымбат ж.б.* 9. Багыныңкы түгөйү араб, багындыруучусу иран элементтеринен уюшулган плеоназмдар:

кымбат баалуу, шам чырак ж.б. 10. Биринчи жубу орус, экинчиси иран тилдерине таандык сөздөрдөн түптөлгөн плеоназмдар: *бөлкө нан, жарманке базар* ж.б. 11. Биринчи компоненти же эки компоненти тең орус сөздөрүнөн түзүлгөн плеоназмдар: *мамлекеттик чиновник, калың масса, хирург врач* ж.б.

III бап. Лексикалык плеоназмдардын структуралык, семантикалык жана стилистикалык өзгөчөлүктөрү

3.1. Атоочтук плеоназмдардын структуралык классификациясы. Бул параграфта багындыруучу компоненттинин сөз түркүмдөрүнө болгон катышына карай атоочтук плеоназмдарды *зат атоочтук* жана *сын атоочтук* плеоназмдарга ажыратып карадык.

Зат атоочтук плеоназмдардын түзүлүш структурасын төмөндөгүдөй моделде берүүгө болот: 1) зат атооч + зат атооч; 2) сын атооч + зат атооч; 3) атоочтук + зат атооч.

Зат атооч + зат атооч үлгүсүндөгү плеоназмдар: *чынар терек, чолпон жылдыз, шоссе жол, баш паанек, туу чоку, мамык жаздык, кыламык кар, темир кишен, кас душман, көпчүлүк* эл ж.б.

Зат атооч + зат атооч моделиндеги плеоназмдардын өзгөчөлүгү катары андагы түгөйлөрдүн өз ара кыйышуу (таандык) байланышында келишин эсептөөгө болот: *суу ташкыны, эл макалы, эл массасы, акча каражаты, көңүл көксөөсү* ж.б.

Зат атоочтук плеоназмдар үчүн *сын атооч + зат атооч* модели абдан өнүмдүү: *караңгы үңкүр, кара пиар, ак элечек, кычкыл алма, бийик секи, ички сыр, күлүк тайган, калың эл, чоң киши, кичинекей наристе, ачуу күйүт, боз кыроо* ж.б.

Жетектөөчү бөлүгү зат атоочтон болгон плеоназмдар *атоочтук + зат атооч* моделинде да куралат: *көнгөн адат, мемиреген тынчтык, өткөн тарых, бурганактаган бороон, далилдөөчү мотив*, ж.б.

Негизги компоненти сын атоочтон уюшулган лексикалык плеоназмдар тилде *сын атооч + сын атооч, атоочтук + сын атооч* жана *зат атооч + сын атооч* үлгүсүндө кезигет. *Сын атооч + сын атооч* модели көбүрөөк колдонулат: *узун бойлуу, чайыттай ачык, көк тулаңдуу, жошодой кызыл* ж.б.

Атоочтук + сын атооч тибинде уюшулган плеоназмдар: *даңгыраган кенен, мемиреген бейпил, тайманбас баатыр, олчойгон оор* ж.б.

Зат атооч + сын атооч моделиндеги плеоназмдык тизмекте багындыруучу сөздүн маанисине толуктук келтирип турган зат атооч кээде атооч жөндөмөдө, көпчүлүк учурда барыш жөндөмөдө келет: *ай чырайлуу, сөзгө чечен, кулакка угумдуу, жанга жагымдуу* ж.б.

Мындан сырткары *зат атооч + сын атооч* модели сүйлөм үлгүсүндө келиши менен да өзгөчөлөнөт: *мүнөзү тартынчаак, өңү купкуу, көзү сокур, сырты жылма, көзү көр, көзү азиз, тили кекеч, жашы улуу, бели бүкүрү, колу туткак, көңүлү куунак, көңүлү сергек, эти толук, келбети келишимдүү, ниети калыс* ж.б. Бул сөз айкаштары – чакан сүйлөмдөр. Алар өзгөчө моделде уюшулат. Баарында сапат, сапаттык субъект бар. Бул субъект сүйлөм ээсине окшош. Мисалы: *Биздин айылда көзү көр манасчы бар эле. Ошол көр манасчыны шырғыйдай болгон узун жазуучу повесть кылып жазыптыр* (С.Р.).

3.2. Атоочтук плеоназмдардын лексика-семантикалык топтору.

Багындыруучу компоненттери зат атооч сөз түркүмүнөн түзүлгөн лексикалык плеоназмдар төмөндөгүдөй лексика-семантикалык топторго ажырайт:

Биринчи ЛСТ – жаш өзгөчөлүктү аныктап турган плеоназмдар: *кичинекей бөбөк, секелек кыз, жаш жигит, жаш селки, картаң чал, кары кемпир ж.б.*

Экинчи ЛСТ: *колунда бар бай, итке минген томаяк, кара таман кедей ж.б.*

Үчүнчү ЛСТ: *жеке ишкер, төкмө акын, көзгө атар мерген ж.б.*

Төртүнчү ЛСТ: *агайын тууган, өмүрлүк жубай, өмүрлүк жар ж.б.*

Бешинчи ЛСТ: *аял киши, катын киши, кыз бала, кыз киши, зайып киши, эркек киши, эркек бала, эркек уул, уул бала ж.б.*

Алтынчы ЛСТ: *калың эл, калың журт, жалпы жамаат, бүт жамаат, жалпы эл-журт, жалпы масса, калың масса, төрт түлүк мал ж.б.*

Жетинчи ЛСТ: *бөлкө нан, патир нан, чалбар шым, хиджаб жоолук, жеңи жок күрмө, калы килем, дасторкон, канжар бычак, темир чынжыр, кайыш камчы, шам чырак, мамык жаздык, жер кепе, мансарда үй ж.б.*

Сегизинчи ЛСТ: *капкара ыш, буурул бубак, боз топурак, ак кайың, ак чардак, ак кар, ак сүт, көк тулаң, көк майса, жашыл шибер, көк арча, сары алтын, көк муз, кызыл жалын ж.б.*

Тогузунчу ЛСТ: *какыраган чөл, кумдуу чөл, ээн талаа, элсиз ээн талаа, аңгыраган талаа, кең талаа ж.б.*

Онунчу ЛСТ: *кишимши жүзүм, апорт алма, өлөң чөп, тулаң чөп, жоодар чөп, шибер чөп, роза гүлү, сирень гүлү, астра гүлү, чынар терек, мажүрүм тал, таши моло, каухар таши, нефрит таши, балбал таши ж.б.*

Он биринчи ЛСТ: *желмаян төө, атан төө, байтал бээ, айгыр ат, тулпар ат, айгыр эшек, аңги эшек, жаш кулунчак, кумайык ит, көк жал бөрү, күлүк тайган, тоту куш, мекиян тоок, ургаачы тоок, сары ооз балапан ж.б.*

Он экинчи ЛСТ: *тулку бой, тула бой, сырт турпат, сырткы турпат ж.б.*

Он үчүнчү ЛСТ: *сагынычтуу кусалык, армандуу кусалык, кусалык арман, сарсанаа убайым, түбү жок (түпсүз) санаа, ачуу күйүт, көздөгөн максат ж.б.*

Он төртүнчү ЛСТ: *ашынган жоо, кас душман, бактысыз байкуш, ниети бузук арамза, көрө албас ичи тар, эки жүздүү амалкөй ж.б.*

Он бешинчи ЛСТ: *айдарым жел, сыдырым жел, айдарым салкын жел, түпсүз туңгуюк, ың-жыңсыз тынчтык, мемиреген тынчтык, жарык нур, жарык шоола, ак шоола, ак шоокум, чыкыроон аяз, чыкыроон суук, темир аяз, кычыраган аяз, ызгаар суук, ызгаардуу суук, ысык аптап, ысык тап ж.б.*

Он алтынчы ЛСТ: *Жараткан Эге, Жараткан Кудай, садака питир, зымырык куш, мар жылан, жан алгыч азирейил, ажылык зыярат, динге берилген такыба, кас ибилис, азирети пайгамбар ж.б. Мисалы: **Жараткан Эгем** Ашым байкеден эчтекесин аябаптыр (Б.У.).*

Он жетинчи ЛСТ: *бийик чоку, бийик аска, бийик ашуу, чок орто, тең жарым, көк мелжиген бийик чоку ж.б.*

Он сегизинчи ЛСТ: *чолпон жылдыз, үркөр жылдыз, көк асман, көк мейкин, кеч бешим, кара күүгүм, кечки дигер, караңгы түн, шашке маал, чак түш, кыш чилде, жай саратан, эрте баар, көктөм жаз ж.б.*

Он тогузунчу ЛСТ: *кубаныч шаттык, мемиреген тынчтык, көөдөй караңгылык, көз карандысыз эгемендик, туптунук тазалык, ажайып кооздук, нукура чындык, аңылдаган боштук* ж.б.

Жыйырманчы ЛСТ: *үйрөнгөн адат, көндүм адат, көнүмүш адат, көндүм иш, көнгөн адат* ж.б.

Жыйырма биринчи ЛСТ: *купуя сыр, ички сыр, жүрөктөгү сыр, жүрөк сыры, жан сыр, көмүскө сыр, жашыруун сыр, жашырын сыр*, ж.б.

Жыйырма экинчи ЛСТ: *жааш көчөт, майда чырпык, кичине балаты, майда бадал, жааш чырпык* ж.б.

Жыйырма үчүнчү ЛСТ: *оор мүшкүл, мүшкүл иш, оор түйшүк, оор азап, чоң азап* ж.б.

Жыйырма төртүнчү ЛСТ: *майрамдык салтанат, акыл насаат, элдик фольклор, элдик эпос, жеке менчик, эртеңки келечек, келечек тагдыр, түп башат, каалоо тилек, тамаша оюн* ж.б.

Сын атоочтук плеоназмдар төмөндөгүдөй 15 түрлүү лексика-семантикалык топтордо көрүнөт:

Биринчи ЛСТ: *каны качкан купкуу, жууган чүпүрөктөй бопбоз, өңү купкуу, көздөрү бүтүк, кең далылуу* ж.б.

Экинчи ЛСТ: *эңгезердей чоң, куркуйган узун бойлуу, узун бойлуу, шыңга бойлуу, бою узун, бою кыска, кең далылуу, бою кодоо, тарашадай арык, дөөдөй чоң, зоңкойгон зор, үлбүрөк назик, бою жапалдаш* ж.б.

Үчүнчү ЛСТ: *аксаңдаган чолок, буту чолок, көзү азиз, көзү сокур, көзү көр, бир көзү жок сокур, мурду бучук, мурду маңка, буту аксаган майып, бир буту майып чолок, бели бүкүрү, колу-бутсуз мунжу* ж.б.

Төртүнчү ЛСТ: *эти толук, суйкайган сулуу, койкойгон сулуу, келбети келишимдүү, мөлтүрөгөн сулуу, бышкан гиластай иреңдүү, сурайылдай сулуу, ай чырайлуу, нур жүздүү, жүзү сулуу, өңү куник, тастаңдаган тилдүү, мүнөзү уяң, чыдамы жок шашма, кыялы чатак, тайманбас баатыр, коен жүрөк коркок, келжиреген маңыз, көп сүйлөгөн келжир, акылы тетик, кат тааныбаган түркөй, кат сабатсыз караңгы, колунан көрү төгүлгөн уз* ж.б.

Бешинчи ЛСТ: *айкөл жоомарт, кой оозунан чөп албаган момун, жатып ичер жалкоо, кара муртөз, ниети калыс, эрке талтаң* ж.б.

Алтынчы ЛСТ: *кырчындай жааш, ээги түшкөн карыдай, акыл токтото элек көөдак, жашы улуу* ж.б.

Жетинчи ЛСТ: *үй-бүлөсү жок бойдок, эри жок жесир, мурун көрбөгөн чоочун, мурунтан тааныш, баласы жок куу баш* ж.б.

Сегизинчи ЛСТ: *кирсиз таза (көңүл), ырайымдуу боорукер, бой көтөрбөгөн жөнөкөй* ж.б.

Тогузунчу ЛСТ: *бир пикирлеиш, бир пикирдеиш, бир тилектеиш, жакын санаалаиш, жакшы санаалаиш, бир максаттаиш* ж.б.

Онунчу ЛСТ: *бирдей тегиз, көөнөргөн эски, тозуп бүткөн эски, жыртык тешик* ж.б.

Он биринчи ЛСТ: *айдарым салкын (жсел), нымдуу сыз, жанга жагымдуу, тумчуктурган үп, өсүмдүк өспөгөн такыр (жер)* ж.б.

Он экинчи ЛСТ: *кырмызы кызыл, анардай кыпкызыл, карагаттай капкара, кундуздай кара, көөдөй кара, камгактай жеңил, коргошундай оор, оор салмактуу ж.б.*

Он үчүнчү ЛСТ: *күзгүдөй тунук, кирсиз тунук, чайыттай ачык ж.б.*

Он төртүнчү ЛСТ: *аттын кашкасындай таанымал, куштун уйкусундай сергек, темирдей бекем, алаканга салгандай даана ж.б.*

Он бешинчи ЛСТ: *көк мелжиген бийик, чубалжыган узун, кеңирсиген кең ж.б.*

3.3. Атоочтук плеоназмдардын жаралышынын этимологиялык негиздери. Кыргызча *бакан* сөзүнүн этимологиясы кытай тилине барып такалат. Бул тилде –*ба* “*чегедек, таякча*” маанисин берет, ал эми –*ган* сөзү “*түркүк таягыч, тирөөч*” сыяктуу мазмунга ээ. Экөө кошулуп *баган*, биздин тилге өткөндө *бакан* болуп калган болуу керек. Алгачкы мааниси “*чегедек, түркүк, чегедек тирөөч*” болушу мүмкүн. Кийинчерээк *бакан* сөзүнүн мааниси кеңейип, “*мүрүгө коюп, суу көтөрүүчү таяк*”, “*найзаны сабы*” сыяктуу мазмунду кабыл алып калышы ыктымал.

Этимологиялык плеоназмдардын катарын “*мамы*” деген сөз дагы толуктап турат. Мисалы: *-Хо! – деди да, Ли Чан акырын ордунан туруп, Алымдын атын алды да, ат байланчу мамыга байлады* (К.Ж.).

Бул сүйлөмдө *ат байланчу мамы* плеоназмынын биринчи бөлүгүн *ат байланчу* сөз айкашы, экинчи бөлүгүн *мамы* сөзү түзүп турат. Кийинкиси (*мамы*) кытай тилинен кирген болуу керек. Бул сөз – татаал сөз. Биринчи муунун түзгөн *ма* сөзү “*ат*” деген мааниси, экинчи муундагы ми “*байлоо*” деген мазмунду берет. Экинчи муундагы *и* тыбышы үндөшүүнүн таасиринде *ы* тыбышына өтүп кеткен болушу мүмкүн. Анткени *а*, *и* тыбыштары нагыз кыргыз сөздөрүнүн чегинде катар учурабайт. Бир эле сүйлөмдө *ат* сөзү эки жолу, “*ат*” түшүнүгү үч жолу, *байла* сөзү эки ирет, “*байлоо*” түшүнүгү үч ирет колдонулуп турат. Мында плеоназм кайталоо менен чырмалышып колдонулгандыгы анык.

Сыя деген сөз фарс тилинде жазуу үчүн колдонулган сыянын түсүн, анын кара түстө экендигин туюндурат. Түрк тилдерине оошкондо ал *сыя* (“*чернила*”) деген маанисинен ажырап, болгону тамга түшүрүүгө жарамдуу кара боекту атап калган. Жыйынтыгында бул сөз тилибизде *кара сыя* деген плеоназмдын түптөлүшүн шарттаган.

Аял киши деген плеоназмдагы *аял* сөзү араб тилинен кирген. Ал эми *киши* XI кылымда бардык жерде “*аял*”, “*зайып*” деген мааниде гана колдонулган. Кийинчерээк бул сөздүн семантикасы *аял киши* – “*аял*”, *эркек киши* – “*эркек*”, “*эр*” тизмектеринин жардамы менен андан ары маанилик жактан айырмаланууга жетишкен. Мисалы: *Колдон колго өткөн ылайыксыз кийимдер аял кишилер арасында талаш-тартышка алып барат* (“КР”. 13.03.2009).

3.4. Атоочтук плеоназмдардын пайда болушунун стилистикалык жана логикалык аспектилери. Плеоназмдарда ашыкчалыкты шарттап турган тил каражаты стилдик жүк аркалайт. Мында ал элемент ой-пикирдин элестүүлүгүн арттыруу, баяндоонун мазмунуна өзгөчө көңүл бурдуруу, контекстте поэтикалык жагымдуу ыргакты жана дабыш кооздугун камсыз кылуу сыяктуу зарылдыктардан улам плеоназмды уюштурууга катышат. Буларды плеоназмдардын жаралышынын **стилистикалык аспектилери** катары кароого болот.

Стилистикалык боекко ээ болгон плеоназмдар азыркы кыргыз тилинде лексикалык, синтаксистик жана фонетикалык каражаттар менен жабдылган. Тилдик алкактарга таандык каражаттардын ичинен стилистикалык боектуу плеоназмдарды уюштурууда лексикалык каражаттар бир кыйла кеңири таралган. Мындай лексикалык каражаттарга синонимдер, кош сөздөр, парафразалар, фразеологизмдер, карапайым сөздөр, диалектизмдер, эвфемизмдер, дисфемизмдер кирет.

Синонимдердин лексикалык плеоназмдарда колдонулушу зат белгисин, бул же тигил түшүнүктү тактап, конкреттештирип берүү максатын көздөйт: *теңтуш курбу, ызгаар суук, чыкыроон аяз, ажайып керемет* ж.б.

Логикалык жактан мааниси жакын сөздөр плеоназмдарды уюштуруучу лексикалык каражаттардын кең тараган түрүнө кирет: *кычкыл алма, ак кайың ачуу калемпир, ак шейшен, көк шибер, чоң киши, күлүк тулпар* ж.б.

Стилистикалык боектуу плеоназмдардын лексикалык каражаттарына парафразаларды кошууга болот. Мисалы: *Эч кимге айтпаган купуя сырыңыз барбы? Анда биз менен...* (“Ж”. 05.2013). *Омар – оюндагысын кишиге бербеген бир мүнөздүү өжөр адам* (Т.С.).

Жогорудагы мисалдарда *эч кимге айтпаган, оюндагысын кишиге бербеген* деген парафразалар аркылуу плеонастикалык тизмектер стилистикалык боекко ээ болду.

Лексикалык плеоназмдар стилистикалык боектуулукка баарынан көбүрөөк фразеологизмдер аркылуу жетишет. Составында фразеологизмдер катышкан плеоназмдарда стилистикалык боек күчтүү болот.

Лексикалык плеоназмдардын стилистикалык боегун багыныңкы компоненти – *дай* формалуу катыштык сын атоочтордон түптөлгөн плеоназмдардан анык көрөбүз. Мисалы: *Сыртта Сейде энем экөөбүз сүйлөшүп турсак, үйдөн тарашадай арык кемпир чыга келди* (Т.К.).

Лексикалык плеоназмдардын стилистикалык кызматы карапайым сөздөрдүн катышуусу аркылуу да ишке ашат: *куркуйган узун, даңгыраган кенен, чукчуйган арык, суйкайган сулуу* ж.б. Мисалы: *Эшимов арык, куркуйган узун киши экен* (“КТ” №66. 04.09.2009).

Парафраза менен идиоманы удаалаш колдонуунун натыйжасында лексикалык плеоназмдар стилистикалык өзгөчө боекко ээ болот. Мисалы: *Уядан жаңы эле учуп чыккан сары ооз балапанды көрдүңүз беле?* (К.С.). Бул сүйлөмдө семантика-стилистикалык муктаждыктан улам *балапан* сөзүнүн маанисин конкреттештирип турган фразеологизмге (*сары ооз*) *уядан жаңы эле учуп чыккан* деген парафраза бир синтаксистик конструкцияда жарыш колдонулду.

Бир сүйлөмдүн чегинде эки же андан ашык синонимдеш фразеологизмдердин катар келиши менен да лексикалык плеоназмдардын стилистикалык боегу артат. Мисалы: *Эч нерсеге мойну жар бербеген жан бакты тура* (“АТ”). Мында адамдагы терс сапатты туюндуруучу фразеологизмдер (*1. мойну жар бербеген; 2. жан бакты*) ой-пикирдин көркөм, образдуу берилишин шарттап, натыйжада маанилик градация ишке ашкан.

Атоочтук этиштин –*ган* формасы менен уюшулган татаал структурадагы парафразалар – стилистикалык боектуу плеоназмдардын жасалышындагы синтаксистик зарыл каражаттардын бири. Мисалы: *Эчтемени түшүнбөгөн–*

билбеген маңкурт болсо да мейли, ээн талаа, эрме чөлдө жунжаңдардын төөсүн кайтарып кор болгуча, өз үйүндө жүрсүн. Эненин жүрөгү ушуну талап кылып турду (Ч.А.).

Бул сүйлөмдө *маңкурт* түшүнүгү атоочтук түрмөк (*эчтемени түшүнбөгөн-билбеген*) аркылуу конкреттештирилип турат.

Лексикалык плеоназмдар поэзиялык чыгармаларда өзгөчө стилдик боек алат. Анын тутумундагы түгөйлөр поэтикалык кепте өздөрүнүн адаттагы түз орун тартибин өзгөртүп, стилистикалык максатта инверсияга учурайт.

Мисалы: ***Балаты кичинекей***

Балтыркан бутактары

Айбыкпай, ичиркенбей

Ак карды кучактады (М.Т.)

Мында плеоназмды уюштуруучу компоненттердин (кичинекей балаты) орду поэзиянын талабына карай өзгөрүүгө учурап, биринчиден, сырткы аллитерацияга жол ачылды, экинчиден, ар бир ыр сабынын биринчи ыргак бөлүгү үч муундан, экинчиси төрт муундан куралып, муун теңдештиги камсыз кылынды, үчүнчүдөн, аттама уйкаштыкка мүмкүндүк түзүлдү.

Плеоназм тизмегиндеги составдык элементтердин окшош тыбыштык формада келиши менен дабыш уккулуктуулугу камсыз кылынат. Бул ыкмада уюшулган плеоназмдардын фонетикалык-стилистикалык каражатын аллитерация, ассонанс жана консонанстар түзөт. Аллитерациялык ыкмада жасалган плеоназмдар:

а) Ар бир компоненти бирдей үнсүз менен башталган плеоназмдар. Мында бир үнсүз тыбыш аллитерацияланат: *байтал бээ, бою бакене, бели бүкүрү, жалпы журт, жаш жигит, жаш жеткинчек, калы килем, канаттуу куш, капкара көө, катын киши, композициялык курулуш, кулагы керең, кургатылган как, кууш капчыгай, кыз киши, кыламык кар, кыраан куш, керемет кооздук, момун мусулман, сырткы сөлөкөт, тайлак төө, түнсүз тунгуюк* ж.б.

Көрүнүп тургандай, бул плеоназмдарда плеоназмды уюштурган түгөйлөр [б], [ж], [к], [м], [с], [т] тыбыштары менен башталган сөздөрдөн түзүлдү.

б) Компоненттеринин сөз башындагы үнсүз тыбышы жана андан кийин үндүү тыбышы бирдей болгон плеоназмдарга: *буурул бубак, бекер белек, жалпы жамаат, жанга жагымдуу, жону жоор, жыпар жыттуу, зоңкойгон зор, киши атар киллер, күңүрт күүгүм, кызыл кырман, сырткы сымбат, секелек селки*, ж.б.

в) түгөйлөрүнүн башкы үч тыбышы бирдей болгон лексикалык плеоназмдар: *жалган жалаа, калайык-калк, кызыл кызгалдак, шатыра шатман* ж.б.

Ассонанстык жол менен уюшулган плеоназмдар: *аргымак ат, айгыр ат, ак сакал абышка, айла тапчу амалкөй, акыр аягы, ойлогон ой, элдик эпос* ж.б.

Мисалы: *Сакадай абышка Саякбай муштумдай жүрөгүнө миллиондогон сап “Манасты” жана да далай элдик эпостору батырган* (К.Жун.).

Консонанста сөздөр бирдей үнсүз тыбыш менен башталып, бирдей үнсүз тыбыш менен аяктайт. Консонанстык ык боюнча түзүлгөн плеоназмдар өтө сейрек, анын үстүнө алар кош сөз үлгүсүндө гана кезигет: *зордук-зомбулук, талаш-тартыш, калайык-калк, чексиз-ченемсиз* ж.б.

Бир сөзгө маанилик тактык кийирүү, тек жайын түшүндүрүү, конкреттешүү максатында ал сөздүн тегин туюндурган экинчи бир сөз коштоп жүрүшү

плеоназмдардын пайда болушунун *логикалык себеби* болуп саналат. Сөз маанисин тактоо, конкреттештирүү зарылчылыгы, муктаждыгы логикалык плеоназмдардын жаралышына шарт түзөт: *сүлүк курт, тоту куш, астра гүлү, чынар терек, атан төө, мекиян тоок, төкмө акын* ж.б.

Иштин **корутунду бөлүмүндө** изилдөөдөн алынган натыйжалар төмөнкүдөй жыйынтыкталды.

1. Плеоназмдар тилдеги арбынчылыкты жаратуучу кубулуштардан даана айырмаланып турат.

2. Жеке сөздөр сыяктуу плеоназмдарда да синонимдик жана антонимдик катыштар болот.

3. Кепте айрым өзгөрүүлөргө учурашы плеоназмдардын варианттарынын жаралышын шарттайт.

4. Лексикалык плеоназмдар “аныктооч+аныкталгыч” катышында уюшулат. Бул биримдик плеоназмдардын негизги көрсөткүчү болуп саналат. Плеоназмды түптөп турган түгөйлөрдүн айкалышы кээде кыйышуу жана башкаруу байланыштары аркылуу берилет.

5. Лексикалык плеоназмдар атоочтук баяндоочтуу жалаң сүйлөм тибинде да кезигет.

6. Лексикалык плеоназмдарды антропонимдерден, топонимдерден да табууга болот.

7. Плеоназмдардын функционалдык түрлөрү колдонуунун эки түрдүү деңгээли (жалпы жана чектелген) менен мүнөздөлөт.

8. Кыргызча плеоназмды жаратуучу каражаттар теги боюнча кыргыз (түрк) сөздөрүнүн жана кыргыз+бөтөн тил (иран, араб, орус, кытай) сөздөрүнүн жалганышууларынан пайда болот.

9. Лексикалык плеоназмдар сөз жасоонун мыйзамына ылайык белгиленген структуралык моделде уюшулат. Структуралык жана семантикалык классификациясы плеоназмдардын тилдик кубулуш экендигин ырастайт.

10. Атоочтук плеоназмдардын жаралышынын этимологиялык, стилистикалык жана логикалык негиздери болот.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү эмгектерде чагылдырылды:

1. **Мамутов, М.Т.** Макал-лакаптардагы плеоназмдардын ролу [Текст] / М.Т.Мамутов // Мектепке чейинки тарбия жана башталгыч билим берүүнүн актуалдуу маселелери. – Ош, 1994. – 95-99-бб.
2. **Мамутов, М.Т.** Прозалык чыгармалардагы плеоназмдардын өзгөчөлүктөрү [Текст] / М.Т.Мамутов // Мектепке чейинки тарбия жана башталгыч билим берүүнүн актуалдуу маселелери. – Ош, 1994. – 100-104-бб.
3. **Мамутов, М.Т.** Кыргыз тилиндеги плеоназмдар [Текст] / М.Т.Мамутов // Мамлекеттик тил: Окутулушу жана изилдениши. – Ош, 1994. – 97-101-бб.
4. **Мамутов, М.Т.** Лексикалык плеоназмдардын маанилик топтору [Текст] / М.Т.Мамутов // Филологиялык изилдөөлөрдүн актуалдуу маселелери. – Ош, 1995. – 49-54-бб.
5. **Мамутов, М.Т.** Плеоназмдардын пайда болуу жолдору [Текст] / М.Т.Мамутов // Мамлекеттик тил: окутулушу жана изилдениши. – Ош, 1996. – 168-172-бб.
6. **Мамутов, М.Т.** Тилдик норма жана плеоназм [Текст] / М.Т.Мамутов // Труды международной научной конференции. – Ош: Билим, 2001. Вестник ОшГУ. Серия гуманитарных наук. - №3. – 408-414-бб.
7. **Мамутов, М.Т.** Кыргыз тилиндеги плеоназмдар [Текст] / М.Т.Мамутов // Вклад ученых юга Кыргызстана в развитие современной науки: Доклады и сообщения международной научной конференции. – Ош, 2001. – 63-68-бб.
8. **Мамутов, М.Т.** Плеоназмдардын мүнөздүү белгилери [Текст] / М.Т.Мамутов // Баткен мамлекеттик университетинин кабарчысы. – Бишкек: Илим, 2002. №1. – 31-33-бб.
9. **Мамутов, М.Т.** Плеоназмдардын ашыкчалыкты туюндуруучу каражаттар системасындагы орду [Текст] / М.Т.Мамутов // ОшМУнун жарчысы. Филологиялык илимдер сериясы. – Ош, 2006. №1,2 – 112-114-бб.
10. **Мамутов, М.Т.** Лексикалык плеоназмдардын структуралык классификациясы [Текст] / М.Т.Мамутов // ОшМУнун жарчысы. Филологиялык илимдер сериясы. – Ош, 2006. №1,2 – 74-44-бб.
11. **Мамутов, М.Т.** Атоочтук плеоназмдардын лексика-семантикалык топтору [Текст] / М.Т.Мамутов // ОшМУнун жарчысы. Филологиялык илимдер сериясы. – Ош, 2006. №3 – 65-68-бб.
12. **Мамутов, М.Т.** Кыргыз тилиндеги плеоназм кубулушу [Текст] / М.Т.Мамутов // ОшМУнун жарчысы. Гуманитардык илимдер сериясы. – Ош, 2013. №3 – 48-51-бб.
13. **Мамутов, М.Т.** Кыргыз тилиндеги атоочтук плеоназмдар [Текст] / М.Т.Мамутов // Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары. – Бишкек, 2013. №3(27) – 154-156-бб.
14. **Мамутов, М.Т.** Кыргыз тилиндеги грамматикалык плеоназмдар [Текст] / М.Т.Мамутов // Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары. – Бишкек, 2013. №3 (27). – 135-138-бб.

Мамутов Мансур Тайловичтин “Кыргыз тилиндеги атоочтук плеоназмдардын семантика-стистикалык маңызы” деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: плеоназм, семасиология, плеоназм кубулушу, плеоназм тизмеги, плеонастикалык айкалыш, атоочтук плеоназм, тилдеги арбынчылык, тилдик ашыкчылык, багындыруучу компонент, багыныңкы компонент, атрибутивдик-аныктоочтук катыш, плеоназмдардын жаралышы.

Изилдөөнүн объектиси - кыргыз тилиндеги плеоназмдар.

Изилдөөнүн максаты болуп тилдеги зат атооч жана сын атооч сөз түркүмдөрүнүн базасында арбынчылыкты алып жүрүүчү лексикалык плеоназмдардын семантика-стистикалык маани-маңызын аныктоо саналат.

Изилдөөнүн теориялык натыйжаларынын жаңылыктары:

- 1) кыргыз тилиндеги атоочтук плеоназмдардын биринчи жолу изилдөөнүн объектисине айланышы;
- 2) тиешелүү фактылардын негизинде атоочтук плеоназмдардын структуралык түрлөрүнүн, лексика-семантикалык топторунун ажыратылып берилиши;
- 3) плеоназмдарда да жеке сөздөр сыяктуу синонимдик жана антонимдик катыштар кезигери алгачкы ирет фактылык материалдардын негизинде көрсөтүлүп берилиши;
- 4) плеонастикалык түгөйлөрдүн айкалышы айрым учурларда таандык жана башкаруу байланыштарында ишке ашары, сын атоочтун базасында түптөлгөн лексикалык плеоназмдар кээде структуралык жактан ээ менен атоочтук баяндоочтон уюшулган жалаң сүйлөм тибинде келүүсү мүмкүн экендигинин далилдүү ачыкталышы;
- 5) лексикалык плеоназмдарды антропонимдерден жана топонимдерден да табууга боло тургандыгынын аргументтүү белгилениши;
- 6) плеоназмдарга тиешелүү лингвостилистикалык жана семасиологиялык эмгектердин эч биринде каралбаган плеонастикалык варианттардын жыйналып сыпатталышы;
- 7) айрым плеоназмдардын этимологиясынын иликтөөгө алынышы.

Изилдөөнүн методдору: сыпаттоо, салыштыруу, анализ, синтез, жалпылаштыруу, индукция, дедукция, моделдештирүү, формалдаштыруу методдору колдонулду.

Колдонулуу чөйрөсү. Диссертациянын материалдары окуу процессинде семасиологияны, көркөм чыгарманын тилин, стилистиканы, тексти редакциялоону, жана кеп маданиятын үйрөнүүдө колдонулат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Мамутова Мансура Тайловича “Семантико-стилистическая сущность именных плеоназмов в кыргызском языке” на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – кыргызский язык.

Ключевые слова: плеоназм, семасиология, явление плеоназма, сочетание плеоназмов, именной плеоназм, избыточность в языке, зависимый компонент, подчиняющий компонент, атрибутивно-определяющее отношение, образование плеоназмов.

Объект исследования – плеоназмы в кыргызском языке.

Цель работы – определение сущности лексических плеоназмов, являющихся носителями избыточности субстантивных и адъективных частей речи в языке.

Новизна теоретических результатов исследования:

1) впервые объектом изучения выбраны именные плеоназмы кыргызского языка;

2) разграничены структурные типы и лексико-семантические группы именных плеоназмов на основе соответствующих;

3) выявлена возможность существования антонимов и синонимов в плеоназмах как и в отдельных словах;

4) обосновано положение о возможности реализации сочетания плеонастических пар в формах принадлежности и управления, о наличии адъективных плеоназмов, напоминающих простые предложения со своим подлежащим и сказуемым;

5) предложен и доказан вывод о наличии плеоназмов в антропонимах и топонимах;

6) собраны и описаны варианты плеонастических образований, не изученных в лингвостилистических и семасиологических исследованиях;

7) проанализирована этимология отдельных плеоназмов.

Методы исследования – описание, сравнение, анализ, синтез, обобщение, индукция, дедукция, моделирование, формализация.

Сфера применения. Материалы диссертации могут быть использованы в учебном процессе при изучении курсов семасиологии, языка художественного произведения, стилистики, редактирования текста и культура речи.

SUMMARY

of theses of Mamutov Mansur Taylovich "Semantic and stylistic essence of pleonasm registered in Kyrgyz language" for the degree of candidate of philology in specialty 10.02.01 - Kyrgyz language.

Keywords: pleonasm, semasiology, phenomenon of pleonasm, combination of pleonasms, name pleonasm, redundancy in a language, dependent component subordinates component, attributive relation, construction of pleonasms.

The object of study – the pleonasms in the Kyrgyz language.

Purpose of work - to determine the nature of lexical pleonasms, which are redundancy of substantive and adjectival parts of speech in the language.

The novelty of the theoretical research results:

- 1) the first time object of study have chosen names pleonasms of Kyrgyz language;
- 2) delineated structural types and lexical-semantic groups of pleonasms registered through appropriate;
- 3) revealed the opportunity of existence of antonyms and synonyms in pleonasms as a separate words;
- 4) justified the situation on the opportunity of a combination pleonastic pairs in the forms of accessories and management of a pleonasm adjective resembling simple sentences with subject and predicate;
- 5) proposed and proved the conclusion of a pleonasm in anthroponyms and toponyms;
- 6) collected and described embodiments pleonastic formations not studied in lingvostilistic and semasiological researches;

1) analyzed the etymology of certain pleonasm.

The methods of research - description, comparison, analysis, synthesis, generalization, induction, deduction, modeling, formalization.

The scope of work. Dissertation materials can be used in the educational process in the study courses of the semasiology, the language of art, style, text editing and culture of speech.